

Історія української філософії права

Монографія «Історія української філософії права» охоплює як огляд філософських праць відомих учених, державних та громадських діячів України, починаючи від часів Києво-Руської держави, Галицько-Волинського Королівства, Великого князівства Литовського, Української гетьманської держави. Значна увага приділена філософсько-правовим дослідженням вчених ХІХ–ХХ ст. Робота підготовлена з врахуванням навчального курсу «Проблеми теорії та філософії права», який викладається для студентів освітньої програми ОК «Магістр» Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка з врахуванням попереднього вивчення студентами дисципліни «Теорія права та держави» («Теорія права») на першому курсі в рамках ОК «Бакалавр».

Структура та тематика дослідження враховує сучасний запит на висвітлення актуальних питань розвитку юридичної науки та філософії права, побудована із врахуванням необхідності висвітлення проблемних питань, дискусії з авторами поширених у науці підходів та концепцій. Робота насичена посиланнями на праці відомих і молодих вчених, що може сприяти критичному сприйняттю читачами викладеного матеріалу та здатності формувати власні погляди на розвиток і функціонування права у суспільстві.

Метою монографічного дослідження стало прагнення автора показати значимість філософії права як загальнотеоретичної науки, що завше була методологічною основою незалежного державотворення та розвитку права в Україні, а також прокласти шлях до дослідження проблем соціології права, джерелом якої, на думку автора, є філософія права.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
--------------------	---

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ ЩОДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА	16
1. Українська філософія права як культурний феномен	16
2. До питання про своєрідність української філософії права	22
3. Коротко про особливості розвитку української філософії права	27
4. Об'єкт та періодизація історії української філософії права: основні парадигми і перспективи	30

Розділ II

КИЄВО-РУСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА:

ВІД ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ НАУКИ ДО СТРИМКОГО ЗЛЕТУ	39
Вступ	39
1. Значення утворення і розвитку давньої Києво-Руської держави та поширення християнства у становленні української філософії права	42
2. Українська філософія права у часи Ярослава Мудрого	49
3. Візантійські та європейські впливи на становлення української філософії права	51
4. Особливості розвитку української філософії права в часи княжої доби	54
5. Значення закону і договору в розвитку української філософії права	58
6. Загальна характеристика творчої спадщини найвидатніших представників української філософії права часів Києво-Руської держави	63
7. Основні надбання киево-руського періоду в розвитку української філософії права	93
Висновки	95

Розділ III

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ВІД «ТЕМНИХ ВІКІВ»

ДО РЕНЕСАНСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII – СЕРЕДИНА XVII СТ.)	98
Вступ	98
1. Утілення філософсько-правових ідей у збереження української державності у часи Короля Данила (Галицького)	98
2. Особливості розвитку української філософії права в епоху Середньовіччя	101
3. Філософсько-правові погляди представників середньовічного українського духовенства XIII–XIV ст.	106
4. Визначні пам'ятки української філософії права XIII–XVI ст.	110
5. Українські філософсько-правові ідеї у часи Великого князівства Литовського	114
6. Ренесанс гуманізму в українській філософії права	120
7. Творчість львівсько-галицьких гуманістів як джерело європейського виміру в українській філософії права	125
8. Перше українське національно-культурне відродження	137
9. Острозька філософська школа у XVI–XVII ст.	139
10. Київська школа філософії права	144
11. Львівсько-Галицька школа філософії права XVI–XVII ст.	151
12. Основні особливості розвитку української філософії права від «темних віків» до Ренесансу (друга половина XIII – середина XVII ст.)	154
Висновки	162

Розділ IV

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА У ДОБУ УКРАЇНЬСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – КІНЕЦЬ XVIII СТ.)	164
Вступ	164
1. Національна ідея як основа української філософії права XVII–XVIII ст.	164
2. Правова система та філософія права часів Української гетьманської держави	168
3. Філософсько-правова складова політичних поглядів Богдана Хмельницького	172
4. Теолого-соціологічний напрям в українській філософії права XVII ст.	176

5. Питання українського державотворення в працях українських мислителів XVII ст.	186
6. Просвітницький напрям української філософії права XVII–XVIII ст.	202
7. Особливості розвитку української філософії права доби Української гетьманської держави та Просвітництва (друга половина XVII – кінець XVIII ст.)	216
Висновки	226

Розділ V

УКРАЇНЬСКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА У ХІХ–ХХ СТ.:

МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ ІДЕОЛОГІЯМИ ТА КЛАСИЧНОЮ НАУКОЮ	230
Вступ	230
1. Загальна характеристика української філософії права ХІХ–ХХ ст.	231
1.1. Про європейськість української філософії права: проблеми повернення	231
1.2. Особистісний фактор у розвитку української філософії права у ХІХ–ХХ ст.	236
1.3. Наукове та практичне державо-правотворче значення української філософії права	239
2. Етапи становлення: від національно-визвольного пафосу до класичної філософії права	242
3. Ідеологія національного визволення в українській філософії права	248
4. Ідеї федералізму розвитку української державності в українській філософії права	262
5. Історична школа в українській філософії права	288
6. Природно-правові погляди українських вчених	307
7. Позитивізм в українській філософії права	314
8. Соціологічний напрям в українській філософії права	326
Вступ	326
8.1. Творчість представників Київської школи соціологічного напрямку української філософії права	327
8.2. Творча спадщина представників Харківської школи української філософії права	356
8.3. Соціологія права Євгена Ерліха	365
8.4. Соціолого-правові підходи у психологічній теорії права Леона Петражицького	371

8.5. Філософсько-правові погляди представників Львівської школи соціології права	377
9. Теолого-соціологічний напрям в українській філософії права	403
Висновки	427
10. Філософсько-правові ідеї у політичних концепціях представників українського націоналізму	427
11. Попередні висновки щодо особливостей розвитку української філософії права у XIX–XX ст.	452
ВИСНОВКИ	465

ВСТУП

Сучасне суспільство розвивається прискореними темпами, що демонструє тісний зв'язок соціальних процесів із прогресом, який є невід'ємним від поняття правової культури, що веде до правової стабільності – як у масштабах національних правових відносин, так і міжнародних, що особливо важливо сьогодні. Швидкі якісні зміни, які визначають особливості заміни постіндустріального суспільства на постіндустріальне інформаційне суспільство стандартизованого життя. Світ, утворений внаслідок цих змін, є основним об'єктом соціології¹. Найбільш вражаючим показником сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у світі та охопили усі сфери суспільного життя, стала глобалізація. Термін «глобалізація» у сучасному суспільствознавстві використовується для позначення одночасно процесу і результату розвитку певних тенденцій світової цивілізації і розглядається в останні роки чи не найяскравішою характеристикою розвитку сучасного світу. Одна із важливих ознак глобалізації – утвердження неоліберальної стратегії як в соціально-економічній політиці, так і у політико-правових доктринах сучасності, які лягають в основу праворозуміння, правотворчості та моделювання держави.

Проблеми сучасного праворозуміння, нинішній – почасти незадовільний – стан правового регулювання багатьох важливих суспільних відносин, стрімке поширення правового нігілізму, загалом втрата віри у право як рівну міру свободи та справедливості, переосмислення концептуальних засад його розвитку, нагромадження численних науково-методологічних проблем дали підставу говорити про кризу західної традиції права², патологічні «хвороби» правової системи³. Важливість дослідження цих проблем також зумовлена тривалою історичною відірваністю (політичною відлученістю) України від європейської цивілізації⁴.

¹ Соціологія права : навчальний посібник / О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький. та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : ЮрінкомІнтер, 2004. С. 5.

² Berman H. J. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition. Harold J. Berman. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, 1983. P. 33–37. URL: <https://politicayderechoenlaedadmedia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/07>

³ Харт Х. А. А. Концепція права / пер. з англ. Київ : Сфера, 1998. С. 119.

⁴ Костицький В. Україна та Європейський Союз: перспективи, переваги і проблеми євроінтеграції. Київ : Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2006.

Дійсно, важко не помітити, що особливість нинішнього етапу розвитку сучасної цивілізації полягає не тільки в тому, що постіндустріальну добу змінює інформаційна епоха, але і в тому, що процес бурхливих та стрімких змін охопив, крім економічної, ще й політичну, соціокультурну і духовну сфери⁵. За цих умов право – динамічне соціальне явище, яскравий феномен та незаперечна цінність сучасної людської цивілізації – так само переживає складний період трансформації, зумовлений значними змінами у розвитку суспільства, початком формування нового типу світового співтовариства, а також формуванням нового типу особистості з притаманним їй типом правосвідомості, світоглядними та ментальними настановами тощо⁶.

Сьогодні українські вчені-правознавці перебувають у наполегливих пошуках алгоритму розв'язання цих та інших проблем, що нагромаджувалися не одне десятиліття. Адаже культурні втрати і прямі вилучення України з контексту світової цивілізації, з-поміж іншого, і в правовій сфері, часто і досі не знаходять собі адекватної заміни. Негативна міфотворчість, правовий нігілізм та фетишизм, культивування й поширення поверхових поглядів на суть і призначення права, а також інерція рабського і догматично-приниженого статусу юридичної науки за радянських часів, роль якої зводилася до інтерпретування та хвалебного тлумачення прийнятих державою і партією законів й інших нормативних правових актів і досі продовжують негативно впливати на культурний клімат нашої доби, подовжують життя догматично-споглядального підходу до наукових досліджень, культивують рудименти меншовартості вітчизняної юриспруденції, етатизм науки (через залежність від політичної кон'юнктури та влади поглядів так званих «офіційних» учених, які монополізували право на істину та на доступ до засобів масової інформації, а значить – і до суспільства, незважаючи на відсутність фундаментальної освіти) й поширення механістичних уявлень про державу і право.

Завершення оформлення соціології права в окрему науку передбачає також врахування історичного аспекта, з'ясування періоду започаткування науки. Враховуючи, що в українській філософії права соціологія права «народилася» у період філософського буму XIX – початку XX ст., важливо також оглянути всю історію української філософії права з тим, щоб позначити час виникнення і початку розвитку соціології права в Україні.

За таких умов концептуалізація історії філософії права на монографічному рівні, а тим більше з прив'язкою до означення «українська», передбачає, бодай

⁵ Костицький В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія та українські реалії. Київ: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. С. 3.

⁶ Костицький В. В. Проблеми ренесансу в сучасній теорії права. *Малий і середній бізнес*. 2009. № 1–2. С. 3–10.

у загальних рисах, з'ясування специфіки та відмінностей між двома базовими поняттями – «філософія права» та «історія філософії права».

У цьому випадку ми свідомо оминаємо аналіз різних наукових підходів до визначення поняття «філософія права», адже поширені численні визначення значною мірою відтворюють основні школи, типи праворозуміння та/або етапи філософсько-правової традиції.

На нашу думку, у найзагальнішому вигляді філософією права можна вважати світоглядну науку в рамках загальної філософії, яка досліджує ідею і природу права, за допомогою філософських засобів з'ясовує сенс і призначення права, його співвідношення з іншими нормативними системами (мораллю, релігією тощо), а також його роль та місце в житті людини і суспільства загалом.

Дещо ширшим є «нормативне» визначення філософії права, вміщене у Паспортах спеціальностей, затверджених Постановою Президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45-06/7. Згідно з цим документом, філософія права – це «галузь юридичних наук, яка досліджує різноманіття філософських інтерпретацій смислу, призначення та логіки права, розкриває фундаментальні основи його обґрунтування, що знаходять вияв в онтологічній, епістемологічній, аксіологічній, антропологічній, праксеологічній проблематиці, розглядає світоглядні аспекти взаємозв'язку права та держави, виявляє філософські засади міжнародного права та галузевих юридичних дисциплін, визначає соціокультурні тенденції розвитку права»⁷.

Як видно навіть із наведених дефініцій (як і більшості інших), їхні автори розходяться у тому, до якої сфери знання зарахувати філософію права – до юридичних наук чи до філософії, як визначити поняття філософії права. Для юриспруденції світ – це сукупність фактів, які мають об'єктивну структуру; головною метою науки є опис цієї структури, намагаючись точно виявити закони світу. Правознавчі науки покликані розробити чіткий логічний алгоритм для розуміння поняття права, досліджуючи водночас його витоки та механізми формування, встановлюючи закономірності його функціонування та умови застосування у житті людини, суспільства й світу.

Сучасна юридична наука будується на об'єктивному описі юридичних фактів, нормативних приписів, їх реалізації. Філософія ж права не обмежується систематизацією, збиранням та поясненням юридичних фактів так, як це робить правознавство. Її основне завдання – критична рефлексія над тенденціями розвитку права й держави, що домінують, вивчення правової реальності з перспективи необхідних і універсальних принципів та цінностей буття, які визначають

⁷ Фурса С. Я., Фурса Є. І. Філософія права в процесі реформування правової системи України: теорія і практика. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 35–40. С. 36.

формування сутності людської особистості, а також з'ясування важливості, необхідності і цінності права у житті кожної людини та світу загалом.

Необхідно визнати, що глибокі «знання філософії права або філософські знання про право пов'язані з потребою визначення місця права в житті людини і місця людини в правовій дійсності, пізнання й осягнення ідей і думок щодо права як реального багатоаспектного соціального явища та його юридичної форми»⁸. Саме тому ключовими категоріями філософії права закономірно вважаються такі, як «людський вимір права», «людиномірність права», «олюднення права», «гуманізація права», «антропоцентризм права», «антропологізація права», «верховенство права» тощо⁹.

Традиційно філософія права розвивається через формулювання та обґрунтування загальних і абстрактних положень про право – тобто таких, що є істинними не для якоїсь конкретної правової системи в певний час (наприклад, для України у 2025 р.), а для всіх правових систем у теперішньому або, можливо, для усіх правових систем у всі часи.

Сьогодні філософія права розвивається у тісній взаємодії з такими дисциплінами, як політична наука про право (правова політологія), соціологія права, економіка права, психологія права, культурологія права тощо. У результаті такої взаємодії у межах філософії права формуються окремі напрями, зокрема, філософсько-правова антропологія, філософсько-правова культурологія та інші.

Як і кожна наука, навчальна дисципліна, галузь філософського знання, філософія права має свою історію, що відтворює закономірні етапи розвитку філософсько-правового знання залежно від тієї чи тієї країни, етапу розвитку чи особливостей певної філософсько-правової школи.

Історія філософії права ґрунтується на тому, що філософсько-правові проблеми завжди хвилювали людство протягом усього його існування, а сама філософія права має багату історію, сягаючи у своїх витоках сивої давнини та «розпадаючись» на різні напрями¹⁰.

У цьому сенсі можна твердити про наявність історії філософії права в цивілізаційному контексті, про історію східної та західної філософії права¹¹, про історію української, британської, американської, інших національних філософій права, про історію позитивістської та природно-правової філософії права тощо.

⁸ Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 67–71. С. 70.

⁹ Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 21 с.

¹⁰ Альчук М. Філософія права в контексті університетської освіти. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2012. Вип. 15. С. 38–44. С. 30.

¹¹ Schwabach A. Non-Western Philosophies of Law. URL: <https://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-31-01-03.pdf>

Тож історію філософії права можна позначити як таку наукову дисципліну та водночас галузь самої філософії права, яка досліджує еволюцію філософсько-правових ідей, концепцій і доктрин, шкіл і напрямів, а також особливості поглядів філософів права, що осмислюються у хронологічному, цивілізаційному, національному та/або культурному контекстах.

У цьому сенсі можна стверджувати про існування відокремленої історії української філософії права, розуміючи під українською розвиток національно зумовленої філософсько-правової традиції.

Історії філософії права притаманні здебільшого історико-контекстуальний підхід; дослідження філософсько-правових учень у їхній специфіці (зумовленій добою, національною специфікою, особливостями філософсько-правової школи чи авторських поглядів); реконструкція філософсько-правових ідей, доктрин та концепцій у тісному зв'язку з історичними (цивілізаційними, національними та ін.) умовами; вона спрямована на вивчення розвитку філософії права як відокремленої інтелектуальної традиції, тісно пов'язаної з розвитком права та філософії у контексті розвитку культури, суспільства, індивіда (взаємодія історії філософії права з філософською антропологією, історією культури, етнографією тощо).

Співвідношення філософії права та історії філософії права полягає у тому, що вони є двома взаємопов'язаними, але методологічно і предметно відмінними галузями правознавства та філософії. Кожна з них виконує окрему функцію в осмисленні права, але їхнє поєднання дає повніше розуміння сутності, змісту і розвитку правових явищ.

Їхній взаємозв'язок полягає у тому, що:

1. Історія філософії права є підґрунтям для філософії права: без знання історії ідей неможливо повноцінно зрозуміти сучасні концепції права.
2. Філософія права дає методологію для інтерпретації історії розвитку філософсько-правових учень: сучасна теорія може переосмислювати історичні концепції (наприклад, як П. Юркевич осмислює кордоцентризм Г. Сковороди).
3. Філософія права та історія філософії права взаємно зумовлюються: філософія права виникає з історії ідей (інтелектуальної історії), а історія філософії права осмислюється через сучасні філософські категорії.

Нарешті, можна виокремити і ключові відмінності між філософією права та історією філософії права.

Назагал, можемо ще раз підтвердити, що філософія права є джерелом соціології права, адже «багатоликість»¹² права як соціального феномена зумовлює багатоманіття правових явищ, що надалі розширює коло юридичних дисциплін,

¹² Костицький В. В. Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади. *Юридичний вісник України*. 2011. 10–16 вересня. № 36. С. 6; Костицький В. В. Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади. *Юридичний вісник України*. 2011. 17–23 вересня. № 37. С. 6.

які досліджують право як соціальний феномен. Тому виникає потреба як у систематизації цих дисциплін, так і у пошуках синтетичної науки, яка відображала б згадані проблеми у найбільш загальному вигляді¹³. Видається, що такою наукою є не єдина філософія права, а остання у єдності з теорією та соціологією права. Що ж до класифікації наук, то тут традиційно послуговуються такими критеріями, як предмет та метод дослідження, з приводу чого уже не раз автор відзначав необхідність включення до числа критеріїв класифікації юридичних наук ще і принципів права та його функцій.

Критерій	Філософія права	Історія філософії права
Об'єкт	Ідея, природа та сутність Дослідження права як універсальної категорії	Філософські концепції права, змінювані в історичному (цивілізаційному, регіональному чи національному) контексті
Метод	Філософський аналіз, логіка, дедукція	Історико-філософський аналіз, інтерпретація
Мета	Філософське осмислення права як соціокультурного та цивілізаційного феномена	Відтворення генези та розвитку філософсько-правових ідей, формування концепцій і доктрин
Функції	Методологічна, світоглядна, гносеологічна, онтологічна, антропологічна, аксіологічна, інформативна, виховна	Констатуюча, пізнавальна, світоглядна, методологічна, комунікативна, прогностична, управлінська, інформаційна, критична, ціннісно-орієнтаційна, практична
Фокус уваги	Універсальні проблеми філософії права	Творчість окремих філософів права, філософсько-правові школи, епохи (періоди), національні особливості розвитку філософії права (українська філософія права)
Тип запитань	«Що є право?», «Чим відрізняється право від неправа?»	«Що думав про право П. Юркевич чи Б. Кістяківський?», «Що з цього приводу написав М. Костицький?»

Саме за цими критеріями поряд із галузевими та спеціально-прикладними розрізняють загальнотеоретичні юридичні науки. Їхньою особливістю є аналіз загальних закономірностей, що характеризують державу та право як об'єкт юридичної науки.

Як загальнотеоретичні дисципліни, філософія права та соціологія права і теорія права мають спільний об'єкт дослідження – право, а також становлять

¹³ Костицький В. В. Філософія права як джерело соціології права: співвідношення і взаємодія. *Соціологія права*. 2021. № 2 (37). С. 37–48.

[Перейти на сайт](#) →